

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ (1941–1943 РР.)

В статтє на основе разнообразных источников рассматриваются основные аспекты культурной жизни в Киеве во время нацистской оккупации. Киев показан как главный центр научной и культурной жизни оккупированных территорий.

У сучасних умовах розвитку історичної науки значно зріс інтерес до періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., зокрема до років нацистської окупації України та її столиці – Києва.

Не дивлячись на численну історичну та історіографічну джерельну базу, чимало питань життя киян в окупованому місті 1941–1943 рр. і досі не досліджені.

Ще за радянської доби вкоренилася в історичній науці теза про повний занепад культури та освіти під час війни на окупованій території. Щоправда, функціонування закладів культури визнавалося, але лише як співробітництво з німецькою владою та її обслуговування. Лише у 1990-х рр. з'явилися перші спроби висвітили ці питання у дослідженнях М. Коваля, В. Короля, В. Ревеуга, В. Удовика, Ю. Войцеховського¹.

Становище інтелігенції в роки окупації дослідив Л. Бідоча², питанню освіти присвятив свою статтю В. Гінда³, діяльність Київської міської управи в галузі культури вивчала В. Дудник⁴, мистецьке життя висвітлює О. Кучерук⁵, німецьку пропаганду і роботу окупаційної преси досліджує М. Михайлюк⁶, діяльність бібліотек розглядають Л. Дубровіна та Н. Малолєтова⁷, розвиток історичної науки вивчає І. Верба⁸, театр у період окупації дослідив В. Гайдабура⁹, а спорт – В. Пристайко¹⁰.

Також заслуговують на увагу загальні праці з історії II Світової та Великої Вітчизняної воєн, у яких автори у загальному контексті приділяють увагу культурному життю на окупованих територіях¹¹. Серед них слід відзначити навчальний посібник «Історія української та зарубіжної культури», де було проаналізовано

становлення української культури у воєнний період¹².

Серед джерел можна назвати спогади бібліотечного працівника І. Хорошунової, викладача інституту підвищення кваліфікації інженерів Ф. Пігідо-Правобережного, київського міського голови під час окупації Л. Форостівського, дітей війни: Ярини Голуб – доньки українського письменника Б. Антоненка-Давидовича, І. Мірчевської – члена Київського відділення Українського союзу в'язнів – жертв нацизму, Д. Малакова – нині заступника директора з наукової роботи Музею історії міста Києва¹³.

Документи, які стосуються культурного життя в окупованому Києві, увійшли до збірок документів «Київ у дні нацистської навали» та «Історія Києва: від княжих часів до сьогодення»¹⁴.

При написанні цієї статті також були використані архівні матеріали фондової колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років”, матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Київської області, Державного архіву м. Києва.

Однак, незважаючи на багату джерельну базу, до сьогодні не було здійснено детального аналізу культурного життя у Києві у зазначений період. Відсутність спеціальних розробок з даної проблеми обумовлює необхідність дослідження зазначеної теми.

Нацисти увійшли до міста 19 вересня 1941 р. До кінця жовтня військове управління забезпечувалося 195-ю польовою комендатурою, яку згодом було реорганізовано в штадтскомісаріат. Воно впроваджувалося через Київську міську управу (КМУ). 13 жовтня 1941 р. за наказом її голови створювалися районні управи м. Києва¹⁵.

Серед людей, які були залучені окупантами до роботи в міській та районних управах переважали науковці, діячі культури. Першим міським головою був історик О. Оглоблін. Керівником відділу освіти і культури був відомий митець І. Кавалерідзе.

Завдяки активній діяльності КМУ поступово почали проявлятися ознаки відновлення наукового і культурного життя міста: зокрема, спроби поновити діяльність Української академії наук (далі – УАН), Університету, КПІ та інших закладів.

20 жовтня під головуванням О. Оглобіна у будинку УАН

(Володимирська, 55) було скликано нараду в справі відновлення її діяльності. Ухвалили вважати цей день першим днем відновленої Академії наук. Тоді ж було призначено і Президію УАН, а також затверджено штат її керівного складу. За даними, які вдалося з'ясувати уповноваженим із організації відновлення УАН, у Києві в той час налічувалося 1139 науковців, серед них 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти тощо¹⁶.

Створюється Всеукраїнська учительська спілка, почала працювати при Інституті мовознавства УАН комісія з підготовки нового українського правопису, відновлює свою діяльність і Будинок вчених, працює низка закладів культури тощо¹⁷. Всі ці заходи свідчать про те, що у своїй практичній діяльності КМУ і УНР використали той факт, що спочатку окупаційна адміністрація підтримувала український національний рух, і ними була зроблена спроба закласти основи відродження наукового і культурного життя міста.

Проте згодом ставлення німецької окупаційної влади до діяльності КМУ та УНР змінюється. Певну роль відіграло побоювання, що заклади культури, наукові та вищі навчальні установи перетворяться на розсадник націоналізму, і користі від їхньої діяльності для рейху не буде. Починаються репресії, які продовжуються і в 1942 р. Е. Кох видає таємний наказ про припинення діяльності УНР (з 27 листопада 1941 р. УНР діяла у підпіллі), а 28 листопада видається наказ про закриття вищих шкіл та ліквідацію УАН.

Одним з головних засобів пропаганди нова влада вважала періодичну пресу. Так, на території України в період окупації виходило 115 україномовних газет¹⁸. На початку війни А. Розенберг підписав директиву щодо роботи преси і пропаганди у східних окупованих територіях, згідно з якою передбачалося видання місцевих газет під контролем рейхскомісарів для того, щоб населення не залишалось без джерела інформації, оскільки це вважалося політично не вигідно. Дозвіл на видання газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Право видання німецьких газет надавало Міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій рейхскомісарів.

Деякий час політично надійними для нацистів у Києві вважалися представники ОУН, які прибули разом з армією до міста. Вони отримали дозвіл на видання періодичної преси. До 13 грудня 1941 р. у Києві виходила газета «Українське Слово», головним редактором якої був Іван Рогач.

Редакція цієї газети знаходилась у Києві на вул. Бульварно-Кудрявській, 24 (нині – Воровського). Міська управа надала їй приміщення радянської газети «Комуніст», колектив якої евакуювався на початку війни. Головний редактор І. Рогач добре розумів ситуацію, в якій опинився – потрібно було розпочинати з психологічної ломки людини, яка була вихована радянською тоталітарною системою й обережно висловлювала свої думки. Планувалося розгорнути книжкову справу, видавати літературно-мистецький і науковий місячники, місячник пропаганди, орган для селянства й журнал для дітей. Уже було визначено склад редакцій часописів, і перший із них – «Розбудова нації» – було набрано в друкарні, однак світ він так і не побачив¹⁹.

Про те, як кияни ставилися до цих газет, свідчить у своїх спогадах Д. Гуменна: «...Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що й тут від кожного почуєш(...). Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів – хоробрих завойовників, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови... Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?»²⁰. Вивчаючи газету «Українське Слово», важко погодитися з Д. Гуменною. Дійсно на шпальтах друкувалися історичні статті, але у переважній більшості вони стосувалися не часів Київської Русі, а 1918 р. – періоду гетьмана П. Скоропадського і перебування німецької армії в Україні. А з середини жовтня на сторінках газети публікувалися розпорядження нової влади, і пояснювалося, що нове дасть націонал-соціалізм українцям.

Від 17 листопада 1941 р. протягом п'яти наступних понеділків редакція «Українського Слова» окремо видавала газету «Останні вісті», яка містила інформацію про військово-політичні події, що відбулися за тиждень у світі. Редакцію очолював Ю. Швидкий.

Однак з часом представники ОУН перестали бути політично

надійними в очах окупантів. Газету «Українське Слово» закрили. Доля колишніх співробітників на чолі з редактором І. Рогачем була трагічною. Разом з однопумцями – журналістами і письменниками О. Телігою, О. Штуль, О. Чемеринським та іншими вони 21 лютого 1942 р. були страчені і поховані у Бабиному Яру.

У неділю 14 грудня 1941 р. побачило світ перше число газети «Нове Українське Слово». Місце головного редактора зайняв професор Київського університету К. Штепа.

Окремим тиражем видавалися «Література і мистецтво» – додаток до «Українського Слова», що знайомив читача зі станом справ у галузі культури. Вийшло всього три примірники. Газета друкувала поетичні твори та уривки прози патріотичного й соціального спрямування, зокрема «Тризуб» М. Сопілки, збірки віршів О. Олеса й Г. Чупринки, вірші О. Стефановича, І. Ірлявського, О. Лятуринської, М. Ситника, оповідання І. Чигирини, М. Хвильового та ін.

Одночасно з україно- і російськомовною періодикою у Києві друкувалися кілька німецьких видань. Зокрема у Києві виходила центральна газета рейхскомісаріату “Deutsche Ukraine-Zeitung”. Спеціально для потреб вермахту друкувалися “Der Sieg”, “Raup und Rad”²¹.

Крім періодичної преси кияни могли дізнаватися новини з радіомережі. Київське управління радіомовлення було створено 17 грудня 1941 р. і підпорядковувалося відділу пропаганди Київської міської управи. Управління отримало всю матеріально-технічну базу радянської радіотрансляційної мережі й українського радіокомітету. Директором було призначено О. Петровського²².

Тематичний план радіопрограм передбачав: повідомлення Верховного командування німецьких та союзних військ; оголошення відозв і розпоряджень окупаційних органів, об'яв міської управи; огляди місцевої преси; трансляцію релігійних богослужінь, вистав, концертів класичної західноєвропейської та української музики, українських народних пісень. Планувалася також передача реклами й оголошень приватного характеру, дозволених цензурою.

Характерним було те, що у Києві більшість радіопередач здійснювалися німецькою мовою і лише кілька українською²³.

Незважаючи на тяжкі часи окупації, розвивається у Києві і

театр. Згідно з фашистською пропагандою, першими паростками «відродження нормального життя» на окупованих територіях стало відкриття театрів та кінотеатрів.

У газеті «Українське Слово» повідомляється про відкриття Українського театру ляльок, Київського драматичного театру імені М. Садовського, створення хорової капели під керівництвом Ю. Головка і П. Гончарова та духовного музичного оркестру на чолі з капельмейстером П. Биковим тощо²⁴.

Газета «Література і мистецтво» у жовтні повідомила, що у Києві залишилося 82 артисти естради, які організували в будинку колишньої синагоги «Театр розваг». У будинку колишньої оперети засновано Музично-драматичний театр імені Г. Затиркевич-Карпинської під художнім керівництвом Григоренка. Нову українську капелу у складі 90 чоловік згуртував відомий диригент П. Гончаров²⁵. 30 листопада «Літаври» повідомили: український драматичний театр імені М. Садовського, організований у приміщенні Російського драматичного театру імені Лесі Українки, очолив головний режисер Тинський (М. Перепеліцин)²⁶.

25 березня 1942 р. газета «Нове Українське Слово» зазначає: «Міська управа розпорядилась відкрити в Києві театр «Київське вар'єте» і «Київський оперетний театр», які будуть працювати на госпрозрахунку. У користування «Київського вар'єте» передається приміщення колишнього театру ім. Карпинської на Великій Васильківській, 51. Київський оперетний театр знаходиться в приміщенні колишнього драматичного театру на Фундукліївській, 5»²⁷.

8 жовтня К. Дніпров у статті розповідав про відновлення роботи Київської опери. Автор відмічає, що «...в склад опери вже зараховано кваліфікованих солістів-співаків. Утворено прекрасний оркестр, хор з 75 та балет з 40 осіб. До постанови намічено такі твори: «Катерина» – Аркасова, «Утоплена» – Лисенка, «Чорноморська дума» – Яновського, «Купава» – Вахнянина, «Кармалюк» – Костенка, «Тарас Бульба» – Лисенка...»²⁸.

А 30 грудня 1941 р. «Нове Українське Слово» повідомило про відкриття Київської опери: «Відкриття Київської опери: Прем'єра, яка відбулася 27 грудня 1941 р., перетворилася на свято української культури, на свято, яке яскраво продемонструвало ставлення великого німецького народу-визволителя до українського народу,

якому віднині довічно забезпечено ріст його науки, мистецтва, літератури. Ця подія ввійде в історію віковичних культурних відносин німецького і українського народів...»²⁹.

Київська опера користувалась популярністю. Німецький часопис подав окрему сторінку з п'ятьма світлинами, під заголовком «Опера у Києві» та таким текстом: «Театральне життя України переживає зараз нове піднесення, що ґрунтується на любові українського народу до танцю та видовища. Більшовицька влада забороняла народні п'єси, що розповідали про стародавню історію країни, постійно вилучаючи такі твори з репертуару українського театру»³⁰.

Саме зі сцени Оперного театру лунав незабутній бас Бориса Гмирі чи, як його прозвали німці, «Дубинушки». Репертуар Б. Гмирі складали старовинні російські романи і завжди романи Ф. Шуберта німецькою мовою.

Про урочистості, присвячені 100-річчю від дня народження М. Лисенка, читаємо в «Новому Українському Слові» 21 березня 1942 р.: «Київська опера. 22 березня о 1 год. дня відбудеться вистава-концерт, присвячена сторіччю з дня народження славетного українського композитора, основоположника української музики Миколи Лисенка. Вхід за запрошеннями».

Але вже восени 1942 р. почався наступ на театральне життя з боку окупаційної влади. Ліквідуються театральні трупи. Так, у серпні було закрито Київську оперу, театр оперети та театр «Вар'єте», проте згодом оперу було відкрито знову.

Інша ситуація склалася з кіномистецтвом. Після окупації Києва, міська кіностудія опинилася у віданні міської управи. Саме на її базі створять студію «Ukraine Film G.m.b.H», яка була відповідальною за показ фільмів на східних окупованих територіях. Ця студія була філією центрального фільмооб'єднання «Схід». Директором студії було призначено І. Нікітіна. Керівництво установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Відновленням роботи київських кінотеатрів та обслуговуванням населення кінопродукцією українських і закордонних кінокомпаній займалися контора кінофікації на чолі з К. Мудрак, що була створена при відділі мистецтв міської управи. Станом на 12 листопада 1941 р., майже всі київські кінотеатри

були підготовлені до експлуатації, проте роботу ще не розпочали і зарплату працівники теж не отримували³¹.

У «Новому Українському Слові» від 13 березня 1942 р. повідомляється: «Сьогодні в нашому місті працює 8 кінотеатрів. На днях відкриються ще два – на Червоній площі (Поділ) і на Великій Васильківській, 22. У всіх кінотеатрах вводиться німецька система фінансової звітності. Нею передбачається звітність по добовим прибуткам і кількості глядачів. Щоб оволодіти цією системою, необхідно знання німецької. А тому персонал касирів кінотеатрів підібраний винятково із тих, хто володіє мовою»³².

У київських кінотеатрах ішли переважно любовно-пригодницькі стрічки: «Любов та математика», «Сім років невдач», «Троянди в Тиролі», «Парубоцький рай» тощо³³. Найпопулярнішими серед глядачів були фільми про любов «Після розлучення», «Запрошуємо до танців».

Всі фільми були чорно-білими, але уже у серпні 1943 р. «Нове Українське Слово» повідомило, що незабаром у Київ привезуть кольорову стрічку³⁴. Але цим планам не судилося збутися.

Трагічною була доля більшості музеїв Києва. Колекції, які не були евакуйовані радянською владою, були пограбовані. У Києві «паслися» відразу дві гітлерівські служби, що займалися вилученням культурних цінностей: «айнзатцштаб Розенберга» і «батальйон Ріббентропа».

Операція із пограбування київських музеїв носила кодову назву «Лінц». Так, гітлерівцями було пограбовано культурно-історичний заповідник Києво-Печерська лавра, велику колекцію Київського державного історичного музею тощо. Всього з Києва було вивезено 40 тисяч експонатів³⁵.

І все ж деякі музеї продовжили свою роботу. Навесні 1942 р. за розпорядженням штадтскомісаріату, було організовано Музей-архів переходової доби, який підпорядковувався відділу культури й освіти міської управи. У положенні про музей зазначалося, що він був науково-дослідною установою при Київській міській управі із власною фотолaboratorією й художньою студією. Штатних співробітників у ньому налічувалося понад 12 осіб, посади яких затверджувалися відділом кадрів міської управи. Згідно з наказом голови міста від 26 березня 1942 р. установу очолив професор О. Оглоблин, а до співпраці залучили директора Центрального

архіву давніх актів професора Н. Полонську-Василенко, професора С. Драгоманова, професора К. Штепу, директора Музею археології професора П. Курінного, директора історичного архіву В. Міяковського, професора С. Грушевського, професора І. Маргілевського, професора С. Гілярова та інших науковців³⁶.

Перша виставка, створена співробітниками музею під назвою «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», відкрилася 15 липня 1942 р. і складалася з 17 стендів та 16 вітрин. Загалом на ній було представлено 700 експонатів. Руйнація більшовиками Києво-Печерської лаври була продемонстрована матеріалами, що були надані айнзацштабом Розенберга через шефа лаврських музеїв пана Клейна, а також надійшли від співробітників музею та мешканців міста³⁷. Однак, згідно зі звітом, О. Оглоблин був незадоволений поганим відвідуванням. Це при тому, що ним були вжиті різні заходи з метою широкого оповіщення населення міста через пресу, особисто запрошено керівників як німецьких, так і українських установ Києва.

Відкриття другої виставки на тему «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» було заплановане на 19 вересня 1942 р., тобто річницю німецької окупації міста. Чи була вона відкрита невідомо. М. Коваль, посилаючись на газету «Волинь», стверджує, що це було зроблено³⁸, а М. Михайлюк зазначає, що архівних матеріалів, які б свідчили про відкриття, не знайдено³⁹. У пофондовому путівнику «Музей-Архів Переходової доби» зазначається, що на основі зібраних матеріалів було створено і відкрито три виставки: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» та «Київ під час німецько-совєтської війни»⁴⁰.

Припинив своє існування музей-архів наприкінці жовтня 1942 р. Причини закриття цього закладу розглядають дослідники М. Коваль та І. Верба. Головну причину вони вбачають у негативному ставленні німецького командування до його діяльності, оскільки переважна більшість експонатів ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами. На думку автора статті, причини закриття музею все ж таки криються в

неефективності таких пропагандистських заходів як виставки, що паплюжила радянську владу і, можливо, в потребі скорочення персоналу задля відправки до Німеччини⁴¹.

У Київський музей російського мистецтва, де після евакуації залишилося понад 60 картин, нова влада призначила директора і виставила у приміщенню музею вартових. Новим директором стала П. Кульженко (Голубкова) – дружина відомого видавця С.В. Кульженка. Вона була неперевершеним знавцем російського образотворчого мистецтва, живопису зокрема. Займалася не лише суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військовослужбовців.

Завдяки мистецтвознавцю «айнзатцштабу Розенберга» доктору Д. Роскампу продовжив роботу Музей західного і східного мистецтва. Саме він наполягав, що музей «міг би стати важливим культурним закладом для німців, які прибудуть на Схід, і було б неправильним закрити колекцію, що показує культуру німцям, які перебувають у Росії»⁴². Ця точка зору перемогла, музей працював до осені 1943 р.

Крім того, у місті з тих чи інших причин залишилася певна кількість діячів культури. Згідно з архівними даними на 1 квітня 1942 р. у Києві проживало 9 художників (з них три жінки), та 3 скульптори, а також представники інших творчих спеціальностей: іконописців – 3, вишивальників – 31, майстрів малярно-художніх виробів – 7, «модельників іконостасів» – 2, різьбярів – 2, «спеціалістів по розпису шкла, порцеляни та тканини» – 5, силуетиків, килимарів – 2, фотографів – 73, «фото-кіно-операторів» – 5, «майстрів художніх виробів» – 6, ювелірів – 17⁴³. До цієї групи можна зарахувати також таких фахівців як «мармурники-гравери» – 2, «гравер-ювелір» – 1. Загальна кількість осіб, зафіксованих статистикою у розділі «мистецькі і художньо-побутові ремесла», становили 103 особи⁴⁴.

За підтримки міської влади у Києві розпочато підготовку до заснування професійної організації художників. Серед київських митців сформувалися дві групи, які гуртувалися навколо художників Антона Середи та Василя Кричевського з метою утворення творчої спілки. У пресі було оприлюднено повідомлення, що «ініціативна група створює Спілку українських художників, яка цими днями організаційно оформиться, разом із сектором наочної

пропаганди відділу пропаганди міської управи згуртовує навколо себе художників-українців, яким вдалося залишитися у Києві»⁴⁵.

Ініціатором створення спілки художників виступив А. Серeda, а Ф. Кричевський ініціював заснування першої громадсько-мистецької організації – Комітету пам'яток культури та старовини, про що в «Українському Слові» було вміщено окреме повідомлення: «Нещодавно відбулося перше засідання новоутвореного Комітету пам'яток культури та старовини. Головою обрано професора Кричевського, вченим секретарем – проф. Іванцова. Створено секції художньої промисловості, малярства, графіки, скульптури та ін.»⁴⁶.

На початку 1942 р. Товариство на чолі з Ф. Кричевським організовує художній салон. «Вчора, 3 січня, відкрився перший в Києві художній салон, організований Товариством українських художників і архітекторів, – писала 4 січня 1942 р. газета «Нове Українське слово», – представники мистецької громадськості Києва відзначали велике значення салону: він не лише повинен налагодити за допомогою високваліфікованих спеціалістів організований продаж творів мистецтва, але й зберегти цінні мистецькі твори, розкиданні по місту, охороняючи їх від продажу в комісійних магазинах»⁴⁷. Художній салон відкрили в приміщенні Товариства художників і архітекторів по вулиці Короленка, 38. «...Було зібрано понад 1000 мистецьких творів – багато картин, керамічних виробів майстрів України»⁴⁸.

22 жовтня 1941 р. до Києва прибула поетеса О. Теліга. Вона відразу береться за організацію літературного гуртка, що переріс у Спілку українських письменників. Ще 14 листопада 1941 р. газета «Українське Слово» подала таку інформацію: «Утворення Спілки українських письменників. 8 листопада 1941 р. в Києві ініціативна група представників української літератури організувала Спілку українських письменників. Обрано правління Спілки в складі: голова – О. Теліга, заступник голови – Б. Вінницький, секретар – І. Ірлявський. Правління Спілки ставить своїм першим завданням об'єднати всіх українських літературних працівників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури»⁴⁹. Перше засідання Спілки відбулося 15 листопада 1941 р., і проіснувала вона до 9 лютого 1942 р. – дня арешту О. Теліги.

Одночасно О. Теліга була головним редактором тижневика «Література і мистецтво», якому вона дала назву «Літаври». На шпальтах тижневика друкувалися кращі зразки української літератури, читачі мали змогу ознайомитися з творами Є. Маланюка, О. Олеся, О. Ольжича, О. Стефановича та інших, а також із творами письменників, знищених більшовицьким режимом – Є. Плужника, О. Влизька, Г. Косинки, М. Хвильового. Проте недовго судилося читати «Літаври»: 16 листопада 1941 р. вийшов перший номер, а вже 7 грудня 1941 р. – останній (четвертий)⁵⁰.

Бібліотечною справою у міській управі опікувалася інспектура бібліотек, очолювана В. Тарнавським, яка підпорядковувалася відділу культури та освіти.

З метою збереження культурних цінностей для рейху наприкінці жовтня 1941 р. було видано спеціальне розпорядження начальника відділу військової адміністрації оперативного тилового району «Південь», де в параграфі 1 «Наукові установи» зазначалося, що оскільки культурні цінності представляють особливий інтерес для рейху і вермахту, заборонялося військовим займати наукові установи, а у разі крайньої необхідності рекомендувалося приймати заходи щодо збереження колекцій та іншого культурного майна, яке там зберігалось⁵¹.

З перших чисел жовтня 1941 р. розпочинається реєстрація бібліотек міста.

Згідно з архівними даними, у Києві з різних причин залишилося щонайменше 50 діячів історичної науки та суміжних з нею дисциплін. Серед них: *історики* О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, К. Штепа, О. Кіктев, О. Степанишина, П. Білик, Ю. Сонні, А. Вірніченко, М. Карачківський, А. Антонович, Г. Берло; *археологи* Н. Кордиш, П. Курінний, В. Козловська, І. Самойловський, Є. Покровська, Л. Шиліна; *архівісти* О. Барабашов, М. Яновський, К. Остроградська, В. Міяковський, М. Геппенер; *історики мистецтва* А. Середа, С. Гіляров, О. Повстенко; *історики літератури* С. Буда і С. Гаєвський; *нумізмат* В. Шугаєвський; *етнограф, історик, археолог, фольклорист, письменник* В. Петров (Домонтович). Пізніше до них приєдналися відпущені з полону історики І. Премислер, М. Тищенко, історик-правник Л. Окиншевич. За деякими

відомостями, приїхав до Києва історик мистецтва С. Таранушенко.

Проживали у Києві й члени родин відомих діячів науки і культури України, в різний час пов'язаних із Всеукраїнською академією наук (ВУАН). Це – родичі академіка Михайла Грушевського: його вдова Марія Сильвестрівна, дружина брата Олександра – Ольга Олександрівна, сестра Ганна Сергіївна; вдова історика В. Антоновича – Катерина Мельник-Антонович.

Переважна більшість істориків залишилася в окупації свідомо, але, ймовірно, визначальним мотивом стало все ж не бажання прислужитися нацистам, а можливість більш повноцінно (як їм попервах здавалося) реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки.

Чимало гуманітаріїв у тоталітарні роки були репресовані (О. Оглоблин, К. Штепа, П. Курінний, В. Козловська, В. Міяковський, В. Шугаєвський), майже всі зазнали ідеологічних проробок. Безперечно, в їх уявленні більш ніж 20-річне панування більшовицького режиму асоціювалося з репресіями.

Радянські органи вивезли тільки істориків-комуністів і пробільшовицьки налаштованих дослідників (так звана “хвотальна евакуація”). Тих суспільствознавців (з точки зору радянської влади – українських буржуазних націоналістів), яких не змогли евакуювати, просто заарештували, а частину розстріляли (академіків А. Кримського та К. Студинського, О. Стешенко, Л. Старицьку-Черняхівську, І. Черкаського). Чекісти шукали О. Оглоблина і Н. Полонську-Василенко, але ті за кілька тижнів до вивозу перейшли у підпілля.

Існувала ще одна категорія науковців, спеціально залишених в окупації по лінії НКВС з метою вести шпигунську діяльність. Сьогодні імена цих людей відомі. Це – етнограф В. Петров (Домонтович) і історик К. Штепа, яких завербувала ще у 1920–1930-х рр. радянська розвідка⁵².

Але всі ці вчені, що залишилися в окупованому Києві змогли лише частково розгорнути свою науково-дослідну діяльність. Відомо, що група істориків піклувалася про створення історичної бібліотеки, проте справу так і не вдалося владнати⁵³. Певні відомості про діяльність Інституту історії України того часу містять листи львівського історика І. Крип'якевича до київського дослідника О.

Оглоблина за листопад 1941–січень 1942 рр. У цьому епістолярному спадку зазначено пріоритетні для німецького командування теми: а) відображення боротьби з марксизмом, більшовизмом і русифікацією; б) розвиток зв'язків з новою Європою; в) дослідження українсько-німецьких взаємин та г) видання джерел⁵⁴.

Великі надії гітлерівці покладали на створення Інституту вивчення українського національно-визвольного руху, однак ця мрія так і залишилася нереалізованою⁵⁵.

Значною мірою постраждали й архіви. Невдало проведена евакуація, концентрація уваги при її здійсненні в першу чергу на оперативних та політично значимих матеріалах, воєнні обставини, пограбування архівних комплексів окупантами та застосування обома сторонами політики “випаленої землі” напередодні відступів – все це стало причиною загибелі великої кількості архівних документів.

За „радянськими” даними, з Центрального державного архіву давніх актів у м. Києві (на 1 січня 1941 р. нараховував 456 фондів, 484 061 од. зб.) було евакуйовані 12 ящиків матеріалів, з Державного архіву Київської області (на 1 січня 1941 р. – 5 677 фондів, 3 888 550 од. зб.) у липні 1941 р. було вивезено 97 251 одиниць зберігання спочатку до Харкова, а у вересні – до Златоуста Челябінської області. Серед них: документи Київського губернського жандармського управління, охоронного відділення, повітових поліцейських управлінь, Київського військового окружного суду, прокурора військово-окружного суду, судової палати, губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду і Української народної республіки, партизанських комісій, особові фонди та ін., обліково-довідковий апарат архіву. З Центрального державного архіву фото-кіно-документів (на 1 січня 1941 р. містилося 114 952 од. зб.) та Військово-історичного архіву Київської області (на 1 січня 1941 р. – 3 475 фондів, 114 320 од. зб.) евакуація не проводилася⁵⁶.

За „німецькими” даними, з Центрального державного архіву давніх актів у м. Києві було евакуйовано матеріали у кількості 3–4 ящиків, з обласного архіву – 200 ящиків, причому частину матеріалів було спалено⁵⁷.

Все це надзвичайно негативно позначилося на подальшій дослідницькій праці істориків. Німецька окупаційна влада, яка

спочатку декларативно підтримувала розбудову гуманітарних осередків, згодом досить стримано, а часом навіть нетерпимо реагувала на будь-які спроби вести роботи в цьому напрямку.

Керівник створеної в Києві групи “Наука” доктор фон Франк’є у звіті про стан української освіти і науки підкреслював: “Жодна німецька служба не відчувала потреби у послугах вузів та інститутів гуманітарного профілю”⁵⁸. Відповідаючи на запити місцевих науковців щодо відродження академічних осередків, німецький чиновник недвозначно пояснив, що це можливо лише в далекому майбутньому⁵⁹. Його позицію не змінив й лист заступника відділу освіти та культури Київської міської управи про готовність вчених Інституту історії України до безкоштовної праці. На це звернення фон Франк’є відреагував фразою про те, що не може бути й мови про дозвіл, оскільки обербюржермайстер не дозволить міській управі мати науково-академічний кошторис саме в сфері гуманітарних наук⁶⁰.

Ще виразніше висловився бригаденфюрер СС Квітцрау, який опікувався створенням у Києві “Збірного інституту науково-технічного профілю”. За його брутальною термінологією, гуманітарні інститути представляють собою наукові барахолки⁶¹.

Фактично всі суспільствознавці опинилися без роботи і змушені були перебиватися тимчасовими заробітками. У червні 1942 р. керівник відділу освіти і культури КМУ І. Солодовник звернувся до наукових працівників Києва з пропозицією створити експертну комісію з української емблематики. 15 червня 1942 р. відповідна інституція була організована у складі: голова – О. Оглоблин, члени – Н. Полонська-Василенко, А. Середа, П. Курінний, В. Міяковський, О. Грузинський, С. Драгоманов, В. Шугаєвський, Л. Окиншевич. Цей гурт науковців Києва мав на меті опрацювати відповідні джерела та матеріали й відповісти на питання про історичність української емблематики для вживання в діловодстві, а також обґрунтувати доцільність впровадження історичного герба м. Києва. За місяць роботи (з 15 червня до 15 липня 1942 р.) відбулося 4 засідання комісії, на яких було детально обговорено питання про українську національну емблему – знак “Тризуб” (доповідач проф. Н. Полонська-Василенко), про герб м. Києва (доповідач проф. О. Оглоблин) та про міські герби Західної Європи (доповідач проф. С. Драгоманов), а член комісії

А. Серета зробив графічне (у фарбах) зображення різних проєктів герба міста Києва, яке, на жаль, не збереглося.

За порівняно короткий час членам комісії все ж вдалося подати аргументований висновок про доцільність вживання в українському діловодстві ряду символічних знаків, зокрема “куші”, “Архангела Михаїла”, “тризуба”⁶².

Долі істориків склалися по-різному. Чимало з тих, хто залишилися в Україні після війни, були репресовані (П. Білик, Ю. Сонні, М. Тищенко, С. Гіляров). Дехто помер в окупації (К. Мельник-Антонович, С. Буда, Г. Берло). Трагічно загинули в роки окупації Р. Лукань і Т. Коструба. Ідеологічної проробки зазнали І. Крип'якевич, М. Геппенер. Безслідно зникли О. Степанишина, В. Кучабський, М. Яновський. Виїхали в еміграцію і досягли міжнародного наукового визнання О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, В. Козловська, С. Гаєвський, В. Шугаєвський, Л. Окиншевич, Н. Кордиш, М. Карачківський, В. Міяковський, К. Штепа, О. Повстенко.

Уже з перших номерів газета «Українське Слово» інформує своїх читачів про перебіг культурного життя в окупованому Києві. На шпальтах газети друкуються матеріали про становище існуючих вищих навчальних закладів Києва та створення нових, про відкриття загальноосвітніх шкіл, гімназій тощо. Так, у статті «Радість молоді» повідомляється про початок набору студентів на перший курс медичного інституту: „Почався прийом заяв для вступу на лікувальний, стоматологічний і фармацевтичний факультети. Відкриття факультетів полегшується тим, що все необхідне майно і апаратура збереглися. В чорні дні евакуації Києва професор Лазаренко, директор медінституту, майже не виходив з приміщення, щоб врятувати цінне майно від вивозу і розкрадання(...). Вже подано 374 заяви. Більше всього заяв на лікувальний факультет. Кількість бажаючих поступити в медінститут перевищує кількість місць. 1 лютого починаються вступні іспити»⁶³.

5 березня 1942 р. в «Новому Українському Слові» вміщена стаття автора під криптонімом «Ф.». У ній зазначається: «В просторому приміщенні колишнього фізкультурного залу (інші кімнати знищені пожежею) знаходиться театральний інститут. Тут – за штучною перегородкою з кафів – розміщується канцелярія

і кабінет директора. Інша територія ділиться між сценою і імпровізованою аудиторією, відокремленою від лаштунків лише чорною дошкою. Хоч сурове дихання війни відчувається скрізь, акторський темперамент, притаманний більшості студентів, перемагає матеріальні труднощі. Колективною роботою всіх курсів, які приступили до навчання ще в грудні, була підготовка святкового вечора-концерту на тему «Ніч перед Різдвом»⁶⁴.

На шпальтах газет значна увага приділялась і середній освіті. Вже у номері від 11 жовтня розміщено повідомлення про реєстрацію учнів Києва⁶⁵, а 26 жовтня повідомляється, що на 1 листопада у Києві відкриваються 64 середніх школи, 8 чоловічих і 12 жіночих гімназій⁶⁶. Потім на шпальтах «Українського Слова» періодично буде повідомлятися про відкриття середніх навчальних закладів. 17 жовтня на сторінках газети розміщено оголошення про відкриття медичної школи на Повітрофлотському проспекті, 24⁶⁷, а 22 жовтня вміщено оголошення про відкриття першої жіночої гімназії⁶⁸.

У листопаді 1941 р. в газеті «Українське Слово» зазначалося: «4 листопада почалося навчання в українських загальноосвітніх (семирічних) школах. Всього в Києві є 67 загальноосвітніх шкіл-семирічок, 4 чотирирічки, 24 гімназії, з них – 10 чоловічих і 14 жіночих... При кожній школі відремонтована кухні і столова для гарячих сніданків»⁶⁹.

У першому київському випуску «Українського Слова» йде мова про «Завдання шкільної освіти». Головним завданням, звичайно ж, було створити сприятливі умови для початку навчального року⁷⁰. «Українське Слово» від 12 жовтня розповідає про завдання культурно-освітньої роботи у місті Києві. Серед таких: «...затвердити мережу шкіл, середніх, фахових та вищих навчальних закладів по Києву, розробити навчальні плани та програми, підготувати необхідні підручники, провести конференції шкільних працівників...»⁷¹. Ці завдання перекликаються з тими, про які пише професор П. Терпило у статті «Українське вчителство включається до великої роботи». Автор зазначає: «...на всю широчінь постає одно з найважливіших питань – питання освіти і виховання нашої молоді (...), насамперед треба наново скласти й видрукувати всі підручники, починаючи від букваря (...) другою не менш важливою справою є підготовка учителів для всіх шкіл,

учителів, гідних нової епохи, що починається...»⁷². Цю тему П. Терпило продовжує у статті «Невідкладні завдання українського вчителства». У ній професор зазначає, що вчитель повинен «викликати в нашій молоді любов до Батьківщини, виявити серед молоді індивідуальних особистостей ...»⁷³.

Але іншої думки про освіту українців була нацистська влада, зокрема свою думку рейхскомісар України Е. Кох висловив так: «Ми були б мерзотниками, якби що-небудь робили для української освіти, зокрема для підвищення рівня інтелігенції»⁷⁴ і дозволив відкрити лише 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років⁷⁵. Про це «Нове Українське Слово» від 13 травня друкує повідомлення: «З дозволу штадтскомісара м. Києва з понеділка, 18 травня, починаються заняття в чотирьох нижчих класах загальноосвітніх (народних) шкіл міста для дітей у віці до 11 років»⁷⁶.

Не оминули своєї увагою журналісти газет «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» і спортивне життя на окупованих територіях. Оголошення про спортивні змагання друкувалися на останній, четвертій, сторінці газети. Це були повідомлення, як про змагання на окупованих територіях, так і про ті, що відбувалися на території власне Німеччини. При міській управі було створено спеціальну секцію, яка взяла на облік усіх майстрів спорту та наявні спорудження й інвентар⁷⁷.

У результаті діяльності цієї секції, згідно з повідомленнями газети було «створено дві футбольні команди, відремонтовано басейн, впорядковано Палац фізкультури, відремонтовано колишній республіканський стадіон»⁷⁸. Архівні документи підтверджують лише факт створення двох футбольних команд «Старт» та «Рух»⁷⁹.

З усіх спортивних змагань найбільше уваги на шпальтах газети «Нове Українське Слово» у 1942–1943 рр. приділяється футболу. Пік футбольної інформації на шпальтах «Нового Українського Слова» приходиться на літо 1942 р.

6 червня газета вмістила статтю Г. Шевцова, в якій він написав: «З дозволу штадтскомісаріату та за сприяння управи поновлюється спортивне життя. Вже організовано перше товариство «Рух», з'являються перші колективи на окремих підприємствах. Так, хлібзавод створив футбольну команду з кращих гравців міста. 7 червня в неділю, о 17.30 на стадіоні Палацу спорту відбудеться

матч “Рух” – Хлібзавод, а о 14.00 – там само відбудеться гра команд штабної роти воєнно-повітряних сил і служби постачання однієї з дивізій”⁸⁰. Це був перший футбольний матч в окупованому Києві. На жаль, в архівах не знайдено афіші цього матчу. На думку істориків спорту, її просто не встигли надрукувати⁸¹. У подальшому всі оголошення матчів у газеті мають підтвердження у вигляді афіш.

12 липня “Нове Українське Слово” вмістило наступне повідомлення: “Відкриття українського стадіону. Сьогодні о 16.00 відкривається стадіон – Велика Васильківська. Програма відкриття така: гімнастика, бокс, легка атлетика, найцікавіший номер програми – футбольний матч. Початок о 17.30”. Згідно з адресою, мова іде про відкриття республіканського стадіону, про відновлення якого “Українське Слово” звітувало ще у жовтня 1941 р. Чому його так довго не відкривали, з’ясувати не вдалося.

Взагалі слід сказати, що редакція “Нового Українського Слова” подавала матеріали до кожного футбольного матчу. Так, 15 липня автор “Р. Д.” у статті “Відкриття Українського стадіону” повідомляв, що спортивне свято завершилося футбольним матчем між командами “Рух” і німецької військової частини “DV”⁸². Газета за 18 липня містила статтю автора “Л.” під назвою “Футбол”, у якій він, аналізуючи виграш “Стартом” з рахунком 6:0 матч у команди “RSG”, писав: “Цей виграш ніяк не слід визнавати досягненням футболістів “Старту”. Німецька команда складається із окремих сильних футболістів, але командою у повній мірі її назвати не можна. У цьому немає нічого дивного, оскільки вона складається із футболістів, які випадково потрапили до військової частини, за яку грають. Також відчувається відсутність необхідних тренувань. Команда ж “Старт”, як відомо, складається із колишніх футболістів команди майстрів “Динамо”. Закінчувалася стаття оголошенням про те, що 19 липня на стадіоні “Зеніт” (вул. Керосинна, 24) відбудеться футбольний поєдинок між командами хлібзаводу № 1 “Старт” та угорської військової частини “M.S.C. WAL”⁸³. Ця стаття залишає неприємне враження. Вивчаючи її, виникає відчуття, що автор намагається “прогнутися” від імені українців перед господарями міста, нагадавши, що команда “Старт” складається з колишніх футболістів команди майстрів.

У газеті за 21 липня той самий автор з криптонімом “Р. Д.” подав

детальний звіт про матч 19 липня, в якому здобув перемогу “Старт” з рахунком 5:1. Наголошено, що виграш команди хлібозаводу значною мірою був зумовлений чудовою грою захисників Свиридовського та Клименка⁸⁴. Автор Гаврилук у газеті за 25 липня подав аналітичну статтю “Спортсмени одного заводу”, в якій детально описав успіхи футбольної команди хлібозаводу № 1 та особливо наголосив, що в п’яти зустрічах вони перемогли із загальним рахунком 35:5⁸⁵. Слід зазначити, що автор помилився, згідно з архівними даними, на той момент уже відбулося шість матчів.

9 серпня 1942 р. “Нове Українське Слово” подало стисле оголошення: “Сьогодні, 9 серпня 1942 року, на стадіоні “Зеніт” о 5-й годині вечора відбудеться друга товариська зустріч кращих команд міста “Flakelf” та хлібозаводу № 1 – “Старт”. Цей матч у радянській історіографії називають “Матчем смерті”. Але нами у “Новому Українському Слові” 16 серпня було знайдено оголошення про матч “Рух” – “Старт”, який мав відбутися в цей день на стадіоні “Зеніт”. Ці оголошення підтверджують і афіші матчів. Порівнюючи склади команди “Старт” 9 і 16 серпня, ми помітили, що змін не відбулося. Всі ці факти свідчать, що 9 серпня після матчу ніхто з гравців “Старту” розстріляним не був.

Також на шпальтах “Нового Українського Слова” розміщувалися повідомлення про інші спортивні змагання. Зокрема, 19 лютого 1943 р. “Нове Українське Слово” повідомило, що до Німеччини має приїхати чемпіон світу з боксу П. Карнера, а також про відкриття у Гамбурзі кінних перегонів⁸⁶.

Отже, як ми бачимо з вище викладеного матеріалу, культурне життя в окупованому Києві можна умовно поділити на два етапи. Перший етап – з початку окупації до початку масових розстрілів представників української інтелігенції (жовтень 1941 р. – лютий 1942 р.) – характеризується розквітом української культури в Києві. Другий етап, який розпочався після розстрілів у лютому 1942 р., позначився повним її занепадом.

1. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1993. – № 11–12. – С. 15–38; Король В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35; Ревезук В. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // Історична пам’ять. – 2002. –

- № 1–2. – С. 32; *Удовик В.* Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. (далі – СВІУ). – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 327–334; *Войцеховський Ю.* Київ в роки війни // Історія в школі. – 2002. – № 9–12.
2. *Бідоча Л.* Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // СВІУ. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 151–163.
3. *Гінда В.* Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінниччині // СВІУ. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 172–180.
4. *Дудник В.* Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // СВІУ. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 205–213.
5. *Кучерук О.* До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // СВІУ. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 241–252.
6. *Михайлюк М.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 131–145; *Його ж.* Функціонування видавництв україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 46–52; *Його ж.* Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // СВІУ. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 443–448.
7. *Дубровіна Л.* Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотовані покажчики. Публікації документів. – К., 2004. – С. 17–28.
8. *Верба І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.
9. *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К., 1998.
10. *Пристайко В.* Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – К., 2006.
11. *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 12; *Чернега П., Кучер В.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Новітня історія України. 1900–2000.* – К., 2002; *Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.* – К., 2000.
12. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. / Б. Білик, Ю. Горбань, Я. Калакура та ін. – К., 2000.
13. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни (далі – НМІВВВ). – КВ-77379. – Д-14973. *Хорошунова І.* Київські записки; *Пігідо-Правобережний Ф.* Велика Вітчизняна війна. – Торонто, 1954; *Голуб Я.* Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. Спогади. – Полтава, 1995; *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002; *Його ж.* Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2003; *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952.
14. Історія Києва: від княжих часів до сьогодення. Зб. док. / За заг. ред. В. Колесника, А. Коцура, Н. Терес. – К., 2005; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Під. ред. Т. Вронської, О. Лисенка – К., 2003.
15. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 53–57.

16. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 166. – Арк. 23; Спр. 172. – Арк. 1213; *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 р.) // Укр. історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–89.
17. Укр. Слово. – 1941, 17 жовтня. – № 33. – С. 4; 7 листопада. – № 51. – С. 1; 8 листопада. – № 52. – С. 4; 16 листопада. – № 59. – С. 4; 6 грудня. – № 75. – С. 4; 13 грудня. – № 81. – С. 3.
18. *Грицак Я.* Нарис з історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 227
19. *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні. – К., 1993. – С. 324.
20. *Гуменна Д.* Хрещатий Яр. (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С. 135.
21. *Михайлюк М.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві... – С. 134.
22. ДАКО. – Ф. Р-2422. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2.
23. Київ у дні нацистської навали ... – С. 277.
24. Укр. Слово. – 1941, 15 жовтня. – № 31. – С. 3; 18 жовтня. – № 34. – С. 3; 16 жовтня. – № 32. – С. 2.
25. Література та мистецтво. – 1941, 17 жовтня. – С. 3.
26. Літаври. – 1941, 30 листопада. – С. 4.
27. Нове Укр. Слово. – 1942, 25 березня. – № 93. – С. 3.
28. Там само.
29. Там само. – 1941, 30 грудня. – № 14. – С. 3.
30. *Кучерук О.* Вказ. пр. – С. 242.
31. *Михайлюк М.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві ... – С. 137.
32. Нове Укр. Слово. – 1942, 13 березня. – № 56. – С. 4.
33. НМІВВВ. – КВ-77379. – Д-14973.
34. Нове Укр. Слово. – 1943, 22 серпня. – № 197. – С. 4
35. *Войцеховський Ю.* Вказ. пр. – С. 65.
36. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 2. – Арк. 17.
37. Там само. – Спр. 2. – Арк. 11–13.
38. *Коваль М.* Доля української культури за «нового порядку»... – С. 33, 38.
39. *Михайлюк М.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві... – С. 140.
40. Музей-Архів Переходової доби. Пофондовий путівник. – К., 2002. – С. 9.
41. *Коваль М.* Доля української культури за «нового порядку»... – С. 33.; *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 259.
42. *Коваль М.* Доля української культури за «нового порядку»... – С. 19–20.
43. *Малюженко Л.* Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 175.
44. Там само. – С. 177.
45. Укр. Слово. – 1941, 21 жовтня. – № 36. – С. 4.
46. Там само. – 1941, 1 листопада. – № 45. – С. 4.
47. Нове Укр. Слово. – 1942, 4 січня. – № 4 (19). – С. 4.
48. Там само. – 1942, 3 січня. – № 3 (18). – С. 4.
49. Укр. Слово. – 1941, 14 листопада. – № 58. – С. 4.
50. *Михайлюк М.* Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р. ... – С. 445.

51. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО). – КМФ–8. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 3133.
52. Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.). Жертви українського терору. – К., 1992; *Верба І.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3–4.
53. ДАКО. – Ф. 2356. – Оп.1. – Спр.70. – Арк. 9.
54. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // Укр. історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1990. – № 1/4.
55. Укр. Слово. – 1941, 14 листопада – Ч. 59. – С. 3.
56. *Дубік М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519–520.
57. ЦДАВОУ. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 638, 639.
58. Там само. – Спр. 4. – Арк. 8.
59. *Коваль М.* Академія наук у Другій світовій війні (1939–1945) // Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С. 113.
60. *Немирон Н.* У збудженій в огні столиці України // У боротьбі за Українську державу. – Лондон–Париж–Мюнхен, 1990. – С. 813.
61. ЦДАВОУ. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 9.
62. *Верба І.* Діяльність Комісії з української проблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // Третя наук. геральдична конф. – Львів, 1993. – С. 20–22.
63. Нове Укр. Слово. – 1942, 31 січня. – № 23 (38). – С. 4.
64. Там само. – 1942, 5 березня. – № 49 (74). – С. 4.
65. Укр. Слово. – 1941, 11 жовтня. – № 28. – С. 4.
66. Там само. – 26 жовтня. – № 41. – С. 4.
67. Там само. – 17 жовтня. – № 33. – С. 4.
68. Там само. – 22 жовтня. – № 37. – С. 4.
69. Там само. – 5 листопада. – № 49. – С. 4.
70. Там само. – 29 вересня. – № 18. – С. 2.
71. Там само. – 12 жовтня. – № 29. – С. 4.
72. Там само. – 19 жовтня. – № 35. – С. 4.
73. Там само. – 21 жовтня. – № 36. – С. 4.
74. *Удовик В.* Вказ. пр. – С. 327.
75. Історія української та зарубіжної культури... – С. 238.
76. Нове Укр. слово. – 1942, 13 травня. – № 108 (123). – С. 4.
77. Укр. Слово. – 1941, 19 жовтня. – № 35. – С. 3.
78. Там само. – 17 жовтня. – № 33. – С. 4.
79. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 8.
80. Нове Укр. Слово. – 1942, 6 червня. – С. 4.
81. *Пристайко В.* Вказ. пр. – С. 23.
82. Нове Укр. Слово. – 1942, 15 липня. – С. 4.
83. Там само. – 18 липня. – С. 4.
84. Там само. – 21 липня. – С. 4.
85. Там само. – 25 липня. – С. 4.
86. Там само. – 1943, 19 лютого. – № 42. – С. 4.

Vitalij Gedz

***SOURCES TO STUDING OF A CULTURAL LIFE IN THE OCCUPIED
KIEV (1941 – 1943)***

In article on the basis of various sources the cultural life in Kiev during nazi occupation is considered. Kiev is shown as the main centre of a scientific and cultural life of occupied territories, the basic aspects of culture are analysed.